

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 31 (2014)

Αιτίες της Κρίσης

Άννα Φραγκουδάκη, Ο εθνικισμός και η άνοδος της Ακροδεξιάς, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, 278 σελ.

Παναγής Παναγιωτόπουλος

doi: [10.12681/sas.10310](https://doi.org/10.12681/sas.10310)

Copyright © 2016, Παναγής Παναγιωτόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παναγιωτόπουλος Π. (2016). Άννα Φραγκουδάκη, Ο εθνικισμός και η άνοδος της Ακροδεξιάς, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, 278 σελ. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 31, 260–266. <https://doi.org/10.12681/sas.10310>

Ο Ψυχογιός συνοψίζει την ουσία του βιβλίου του επισημαίνοντας: ‘κοινωνίες που έχουν ανάγκη να αναβαπτίζονται συνεχώς στη βία είναι προβληματικές κοινωνίες, δεν είναι δημιουργικές, δεν θα πάνε μπροστά... αν τότε πρώτη προτεραιότητα ήταν η ανατροπή της Χούντας, σήμερα είναι να απαλλαγούμε από την κουλτούρα της βίας’.

Βεβαίως η δολοφονία Φύσσα δείχνει να θέτει τα όρια της ανο-

χής ή/και επιδοκιμασίας της δράσης της Χρυσής Αυγής όπως και των αντίπαλων εξτρεμισμών (με τη διπλή δολοφονία του Νέου Ηρακλείου να λειτουργεί καταλυτικά στο σημείο αυτό) και κατ’ επέκταση της πολιτικής βίας αυτής καθ’ εαυτής. Μένει ωστόσο να φανεί και η έκταση αλλά και η έκβαση αυτής της συνειδητοποίησης.

Γιώργος Τζιούμαρης

Άννα Φραγκουδάκη, *Ο εθνικισμός και η άνοδος της Ακροδεξιάς*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, 278 σελ.

Η ΚΡΙΣΗ ΧΡΕΟΥΣ που μαστίζει την Ελλάδα, η κατάρρευση του οικονομικού μοντέλου, η παρατεταμένη ύφεση, η απονομιμοποίηση των σχέσεων κράτους-κόμματος-πολίτη, όπως αυτή εξελίχθηκε σε αμφισβήτηση του δημοκρατικού κεκτημένου της Μεταπολίτευσης δεν είχαν προβλεφθεί από τις κοινωνικές επιστήμες στη χώρα μας και στην Ευρώπη ευρύτερα. Είναι κάτι ευεξήγητο αν υπολογίσει κανείς ότι οι κοινωνικές επιστήμες είχαν (σε έναν βαθμό ορθά) επιμελώς απομακρυνθεί από τη μελέτη της οικονομίας και την αξιοποίησή της

για την κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων. Η ίδια η κρίση του μαρξισμού τις τελευταίες δεκαετίες και η αντικατάστασή του από τις πολιτισμικές σπουδές όπως και η συνολικότερη μεταφορά της ερευνητικής δραστηριότητας σε ποικίλα μεταθεωρητικά πεδία αποτελούν γνωστό δείγμα αυτής της αποστασιοποίησης. Την αποκοπή από την οικονομική μηχανική και τις κοινωνικές της συνδηλώσεις οι κοινωνικές επιστήμες την εμπέδωσαν επίσης με άλλους τρόπους (που είχαν εν τέλει το ίδιο αποτέλεσμα με εκείνο που προκάλεσε η ‘γλωσσική στροφή’ και η υπερθεωρητικοποίηση της κριτικής επιστήμης), όπως είναι η ιδιότυπη υφαρπαγή της πραγματιστικής προσέγγισης και του εμπειρισμού από θετικιστικά

πρωτόκολλα καταγραφής 'γνώ-
μης' και στάσεων. Τα πράγματα
έγιναν ακόμα δυσκολότερα για
τον κοινωνικό επιστήμονα λόγω
της αδυναμίας του να συνδεθεί με
τους περίπλοκους μηχανισμούς ορ-
γάνωσης των οικονομικών σχέ-
σεων και τη δυσνόητη μέχρι πρό-
σφατα ολοκλήρωση της παγκο-
σμιοποίησης σε μια χαοτική συν-
θήκη χρηματοπιστωτικών κερ-
δοσκοπικών ροών, αποξενωμένων
από την παραγωγή και τις αντι-
φάσεις της. Οι δύο δεκαετίες γε-
νικής ανάπτυξης και ευημερίας
και επακόλουθης διόγκωσης των
μεσοστρωμάτων οδήγησαν σε άλ-
λες ερευνητικές προτεραιότητες.

Στην Ελλάδα η δυσκολία των
κοινωνικών επιστημών να επιτύ-
χουν μια γρήγορη και παραγω-
γική αποτίμηση των αιτιών και
των παραγώγων της κρίσης επι-
τάθηκε από την απουσία ενός
συστηματικού ερευνητικού ιστού
που να μπορεί να παρακολουθεί
τις εξελίξεις στο πεδίο της τε-
χνολογίας, στη διαχείριση του κιν-
δύνου, στη μελέτη της σχέσης
των πολιτών με τον κίνδυνο και
την καταστροφή. Η αμηχανία της
έρευνας μπροστά στην κοινωνική
απάθεια που εκδηλώθηκε με τους
δεκάδες νεκρούς των πυρκαγιών
του 2007 και την επικράτηση της
συνωμοσιολογίας ως συγκαλυπτι-
κής ερμηνείας συμπτωμάτων που
αλλού μπορεί να είχαν πράγματι
προσληφθεί ως στοιχεία κρίσης

της δημοκρατίας, είναι ενδεικτι-
κή. Όπως είναι και η αδυναμία
ακόμα και σήμερα να συλληφθεί
το βαθύ συντηρητικό υπόβαθρο
της ελληνικής κοινωνίας που έχει
ως αποτέλεσμα η ριζοσπαστικο-
ποίηση του πολιτικού πεδίου να
ενισχύει περισσότερο τη Δεξιά
παρά την Αριστερά: να γίνει κα-
τανοητό ότι η συντηρητική ισχύς,
όταν ριζοσπαστικοποιείται, τεί-
νει να ενισχύει το αίτημα ευρύτε-
ρων λαϊκών στρωμάτων που χω-
ρίς ιδιαίτερη δυσκολία μετασχη-
ματίζουν τον περιρρέοντα αντι-
συστημισμό σε απαξία προς το
δημοκρατικό πολίτευμα.

Αυτή τη στροφή προς τον δε-
ξιο ριζοσπαστισμό που εκφράστη-
κε προνομιακά από την εκλογική
επιτυχία και την κοινωνική δι-
είσδυση της Χρυσής Αυγής και
των Ανεξάρτητων Ελλήνων, αυ-
τή τη νέα πραγματικότητα με-
λετάει η Άννα Φραγκουδάκη στο
τελευταίο και σημαντικό βιβλίο
της. Σε αυτό ανασυνθέτει όχι μό-
νον τους όρους ανάπτυξης του φαι-
νομένου, τις προϋποθέσεις που ε-
πέτρεψαν την άνθησή του —με
κύρια μεταξύ αυτών τον εθνικι-
σμό— αλλά και σε μεγάλο βαθ-
μό την εκδίπλωσή του κατά την
περίοδο της κρίσης. Η Φραγκου-
δάκη δεν μιλάει ως πολιτικός επι-
στήμονας ή ως ειδική για το θέ-
μα. Αξιοποιεί τις δοκιμασμένες
κοινωνιολογικές της ικανότητες,
την πολιτική της εποπτεία και

τον οξύ κριτικό της νου για να οργανώσει μια ευσύνοπτη καταγραφή και ερμηνεία του φαινομένου στην ευρεία κοινωνική και ιδεολογική του διάσταση. Από το εγχείρημά της απουσιάζει συνειδητά η οργανωτική πτυχή και η συγκριτική διάσταση με τις συναφείς εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο, διαστάσεις που η επιστημονική κοινότητα αναμένει να αναδειχτούν από τις εν εξελίξει σημαντικές έρευνες που διεξάγονται υπό τη Βασιλική Γεωργιάδου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Η Φραγκουδάκη στο πρώτο μέρος του βιβλίου της κάνει μια σύντομη και βραχεία κατά κάποιον τρόπο ιστορική αναδρομή στις δύο κομματικές μορφές που θεωρεί ότι εκφράζουν την ελληνική Ακροδεξιά τις τελευταίες δεκαετίες, το ΛΑΟΣ και τη Χ.Α. Χρήσιμη για τον αναγνώστη είναι και στις δύο περιπτώσεις η ανασυγκρότηση των βασικών ιδεολογικών τοποθετήσεων των δύο αυτών κομματικών χώρων. Η συγγραφέας ωστόσο χειρίζεται άνισα τα δύο φαινόμενα, στο μέτρο που δεν αξιοποιεί τη σημαντική διατριβή του Στάθη Τσιρά για το ΛΑΟΣ (*Έθνος και Λάος*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012) και, με τρόπο κατά τη γνώμη μου βιαστικό, τοποθετεί το κόμμα του Γ. Καρατζαφέρη πλάι στο νεοαζιστικό κόμμα του Ν. Μιχαλολιάκου ενώ η βιβλιογραφία και η συ-

ναφή συζήτηση έχει προσφέρει πλούσιες εναλλακτικές ερμηνείες και δυνατότητες κατάταξης αυτού του πάλαι ποτέ εθνικιστικού υπερσυντηρητικού κόμματος. Ωστόσο η Φραγκουδάκη παρουσιάζει την ιδεολογική συγκρότηση του ελληνικού νεοαζισμού με επιτυχία. Με οξυδέρκεια σημειώνει την απέχθεια της Χ.Α. προς οτιδήποτε θα την ενέτασσε στην τάξη του λόγου της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, όπως για παράδειγμα η τοποθέτησή της στον άξονα Αριστερά-Δεξιά. Η Χ.Α. απορρίπτει πλήρως την έννοια της Δεξιάς και την ταυτοποίηση της ως Άκρα Δεξιά, όπως σημειώνει η συγγραφέας, δείχνοντας έτσι τον βαθύ αντιπολιτικό και αντισυνταγματικό χαρακτήρα της. Το βιβλίο με ακρίβεια ανασυγκροτεί τον πυρήνα της νεοαζιστικής ιδεολογίας, όπως αυτή εκδηλώνεται στην ελληνική περίπτωση. Συγκεκριμένα εξηγεί πώς η ρατσιστική αντιμεταναστευτική ιδεολογία συναρθρώνεται με την αντιευρωπαϊκή και αντιδημοκρατική δομή της ιδεολογίας της Χ.Α. Και με ποιον τρόπο όλο αυτό συνδυάζεται με τη σκληρή αντιπαράθεσή της στον διεθνή οικονομικό έλεγχο των δανειστών της χώρας, πράγμα που καθιστά τη συνωμοσιολογική πρόσληψη του κόσμου τη μέγιστη υπαρκτική και ιδεολογική σταθερά της Χ.Α.

Στο δεύτερο μέρος, η Φραγκουδάκη εξετάζει τα αίτια της ανόδου της Άκρας Δεξιάς στη χώρα μας, όπως αυτά διαμορφώνονται τις τελευταίες δεκαετίες. Στις αιτίες συγκαταλέγονται το μεταναστευτικό πρόβλημα και η κρίση εκπροσώπησης των μεσαίων στρωμάτων στη συνθήκη της οικονομικής της αποδιάρθρωσης. Ακόμα απογράφονται η απώλεια νομιμοποίησης της κομματικής μεταπολιτευτικής δημοκρατίας ως σύμπτωμα ευρύτερης αποδυνάμωσης του εθνοκρατικού δημοκρατικού μορφώματος και της κατίσχυσης του παγκοσμιοποιημένου χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Ακολούθως διαπιστώνει ότι η Άκρα Δεξιά δεν συνάντησε αντιστάσεις στην ελληνική κοινωνία. Παρατήρηση σημαντική επειδή ακριβώς έρχεται να μας υπενθυμίσει ότι στις δημοκρατικές κοινωνίες δεν υπάρχουν πολιτικοκοινωνικές νομοτέλειες που να αποτρέπουν τέτοιου είδους εξελίξεις. Ουσιαστικά μας δείχνει ότι η στερεοτυπία της μεταπολιτευτικής συνθηματολογίας ότι στην Ελλάδα 'δεν περνάει ο φασισμός' ή ακόμα ότι 'εμείς οι Έλληνες δεν είμαστε ρατσιστές' δεν ήταν ιδιαίτερα προφυλακτική έναντι του φασιστικού κινδύνου. Ταυτόχρονα όμως δεν θεωρεί αυτονόητο και προδιαγεγραμμένο τον ατάραχο εθισμό μας στον ολοκληρωτισμό

της Άκρας Δεξιάς τα χρόνια της κρίσης.

Κάπου εδώ ξεκινάει και το πιο αμφιλεγόμενο κομμάτι του συλλογισμού της. Η συγγραφέας δίνει μεγάλη βαρύτητα στα αντιδυτικά και αντινεωτερικά ιδεολογήματα της μεταπολιτευτικής περιόδου που δειλά στην αρχή και εντονότερα καθώς περνούσαν τα χρόνια αμφισβητούσαν τον εξευρωπαϊσμό της χώρας. Με άλλα λόγια ανάγει τον εθνικισμό της μεταπολιτευτικής περιόδου σε καθοριστικό εξηγηματικό παράγοντα της σημερινής ανάπτυξης της Άκρας Δεξιάς. Αποκαλεί το συνολικό αυτό φαινόμενο 'νέα εθνικοφροσύνη' και ανιχνεύει τις απαρχές του στην ώσμωση κοινοτιστικών, μαρξιστικών και εθνοκεντρικών ιδεών που εξέφρασε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 η ομάδα των 'νεο-ορθόδοξων'. Επόμενος σταθμός σε αυτή τη γενεαλογία της νέας εθνικοφροσύνης είναι οι ποικίλοι γλωσσισμοί που με αφετηρία τον Γλωσσικό Όμιλο αλλά πάντα σε συνάρθρωση με αντι-ιμπεριαλιστικά και εν γένει εθνικιστικά αντανάκλαστα της Μεταπολίτευσης καλλιέργησαν την αίσθηση της ταυτοτικής και γλωσσικής απειλής. Η Φραγκουδάκη εντάσσει επίσης στην αιτιακή αυτή αλυσίδα την ανάμειξη της εκκλησίας σε ζητήματα συνταγματικής ρύθμισης του κράτους δι-

καίου με παράδειγμα τη διαμάχη για τις ταυτότητες. Δεν παραλείπει δε να περιγράψει τον ηθικό πανικό που προκάλεσαν οι γλωσσικές αστοχίες του βιβλίου Ιστορίας της Στ' Δημοτικού και την επικαιροποίηση της συνωμοσιολογικής ερμηνείας που έχει εδώ και καιρό περικυκλώσει κάθε εκδήλωση της δημόσιας ιστορίας. Οξυδερκής είναι η αναφορά στην ευκολία με την οποία η ελληνική κοινωνία και το ίδιο το κράτος αποδέχονται την αντιποίησης αρχής, την αξίωση και την ικανότητα με άλλα λόγια συγκεκριμένων οργανώσεων να υποκαθιστούν κρατικές λειτουργίες και να επιβάλουν έναν ιδιότυπο παρακρατισμό. Η δράση της Χ.Α. ιδιαίτερα μετά τις εκλογές του 2012 έλαβε ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά της αντιποίησης αρχής, με αποτέλεσμα σε συνθήκες κρίσης των προνοιακών αλλά και κατασταλακτικών λειτουργιών του κράτους να νομιμοποιηθεί ακόμη περισσότερο σε ευρύτατα κοινωνικά στρώματα. Τα σημεία αυτά μαζί με το πρώτο κεφάλαιο του τρίτου και τελευταίου μέρους του βιβλίου αποτελούν με υπόρρητο τρόπο και την κεντρική θέση της συγγραφέως. Σε αυτό το τελευταίο μέρος η Φραγκουδάκη με άνεση περιγράφει την εθνικιστική στερεοτυπία, όπως αυτή διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια. Εθνικιστική στε-

ρεοτυπία μέσα στην οποία ιδεολογικά εκκολάπτεται και ιστορικά προετοιμάζεται η σημερινή συνθήκη της ισχυρής ακροδεξιάς πολιτικής αντιπροσώπευσης.

Από το πλήθος πλούσιων και ευρηματικών παρατηρήσεων και εκτιμήσεων για τον ισχυρό δεσμό που ενώνει τον καθημερινό και θεσμικό εθνικισμό με την πολιτική επιτυχία της Άκρας Δεξιάς ξεχωρίζει ένα ερμηνευτικό σχήμα το οποίο η Φραγκουδάκη παρουσιάζει υποδειγματικά. Πράγματι ισχυρό σημείο του εγχειρήματός της είναι ότι, ενώ αποδίδει πολύ μεγάλη σημασία στον ρόλο που παίζει ο εθνικισμός για την αλματώδη πολιτική άνοδο της Άκρας Δεξιάς, αποφεύγει επιμελώς να χαράξει μια γραμμική αιτιακή απεικόνιση της σχέσης τους. Με άλλα λόγια δεν είναι ο ελληνικός εθνικισμός γενικά και αορίστως που ευθύνεται για τη Χ.Α. Η συγγραφέας δεν καταγγέλλει την εθνική ταυτότητα και την ανάγκη συλλογικής εθνικής συνείδησης. Αντιθέτως θεωρεί ότι η άνοδος της Άκρας Δεξιάς στην Ελλάδα είναι αποτέλεσμα όχι τόσο κάποιας επικυριαρχίας του ελληνικού εθνικισμού αλλά αποτέλεσμα της βαθιάς κρίσης του ίδιου του εθνικού στερεοτύπου. Συγκεκριμένα περιγράφει την εθνική ταυτότητα ως εύθραυστη και ανασφαλής, ουσιαστικά ως αδύναμη να αντιμετωπίσει τη βίαιη εί-

σοδο της χώρας στον παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό. Η εθνική ιδεολογία στην επίσημη εκδοχή της είναι για τη Φραγκουδάκη ουσιαστικά ανεπίκαιρη και συνεπώς ανίκανη να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της συμβολικής διαχείρισης μιας εθνικής κρίσης. Η αδυναμία αυτή, η ρητορική και γι' αυτό ανασφαλής αυτοεικόνα του έθνους, θα δώσει την κρίσιμη ώρα πολύ χώρο στις εξίσου προβληματικές μα ιδιαίτερα στιβαρές και μαχητικές μορφές οργάνωσης της ταυτότητας με καλύτερο παράδειγμα εκείνο της Χ.Α.

Στο σημείο αυτό η ανάλυση είναι λεπτοφυής και ίσως να αποτελεί την κύρια προσφορά του βιβλίου. Η καλλιέργεια ενός μονοσήμαντου εθνικισμού σε συνδυασμό με τις μορφές απονομιμοποίησης του κράτους δικαίου καθώς και η επικράτηση του συνωμοσιολογικού ερμηνευτικού κανόνα (ως φοβική αντιμετώπιση μιας ομολογουμένως εξαιρετικά δυσνόητης συνθήκης) παράγει και συνοψίζει μια ευρεία πολιτισμική ανασφάλεια. Στις συνθήκες κρίσης εμπιστοσύνης στους θεσμούς, ανομικής βίας, απουσίας πολιτικής υπευθυνότητας από τις ελίτ (το δείχνει καλά το βιβλίο στο συγκεκριμένο της δολοφονίας Γρηγορόπουλου και των λεγόμενων Δεκεμβριανών), κοινωνικής έκπτωσης και ανασφάλειας οι παραδοσιακές στερεοτυπικές ταυτό-

τητες δεν επαρκούν για να στηρίξουν την ύπαρξη και να νοηματοδοτήσουν τον κοινωνικό και ατομικό βίο. Ο εθνικισμός εμφανίζεται έτσι ως μια μηχανή που δεν μπορεί παρά να αντικατασταθεί (δια της υπερανάπληρωσης) από κάτι λειτουργικότερο και πολιτικά επαρκέστερο. Και αυτό είναι η Χ.Α. και εν γένει η ακροδεξιά πολιτική εκπροσώπηση σύμφωνα με τη Φραγκουδάκη.

Στο βιβλίο της περιγράφει επίσης τη δημιουργία της αντισυστημικής ιδεολογίας και τη μολυσματικότητά της, την ικανότητά της δηλαδή να διασπά παραδοσιακές διαιρέσεις όπως είναι εκείνη που ορίζει τον άξονα Αριστέρα-Δεξιά, μα και να υπερβαίνει την ίδια τη βιογραφία όσων την ενστερνίζονται. Η συγγραφέας δεν παραλείπει να σημειώσει ότι η επικράτηση μιας γενικής αντισυστημικής ιδεολογίας και των πρακτικών που τη συνοδεύουν ευνοεί τη Χ.Α. στο μέτρο που αυτή είναι σε θέση να εκφράσει το συγκεκριμένο σχήμα με τρόπο ολοκληρωμένο. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε κανείς να διεκδικήσει από τη συγγραφέα να προεκτείνει τους συλλογισμούς της και να τους εφαρμόσει στα ποικίλα κινήματα μέσα στα οποία ο αντισυστημισμός συγκροτήθηκε ως κοινωνικό-πολιτικό αίτημα.

Το εγχείρημα της Φραγκουδάκη για την κατανόηση του σύγ-

χρονου ακροδεξιού φαινομένου στη σύγχρονη Ελλάδα είναι πάνω απ' όλα πολυπαραγοντικό. Το ιστορικό βάθος του ελληνικού εθνικισμού αναφέρεται ακροθιγώς αλλά είναι παρόν σε όλο το κείμενο. Οι μεταλλάξεις της εθνικής ιδεολογίας κατά τη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου ως στοιχεία αποδυνάμωσης του δημοκρατικού και φιλελεύθερου πλαισίου, η αντικατάσταση της εθνικής αφήγησης από τη συνωμοσιολογία, τον αμυντικό εθνοκεντρισμό είναι αυτά που οδηγούν στην υιοθέτηση μιας γενικής, ιδεολογικά αταξινόμητης παρότι βαθιά συντηρητικής, εθνικής γραμμής. Είναι αυτή ακριβώς η κοινή μα και τόσο συμβατική, ρητορικά ενεργή μα λειτουργικά ασήμαντη εθνική γραμμή που φτάνει στα όρια της εξάντλησής της πριν από την κρίση και είναι αυτή που υποδέχεται ως γενική ιδεολογία (η λέξη 'κυρίαρχη' μάλλον θα ακουγόταν υπερβολική) τη χρεοκοπία. Η τελευταία μοιάζει να λειτουργεί ως καταλύτης και ενοποιητικός παράγοντας διεργασιών που μπορεί να είχαν επιταχυνθεί τα τελευταία χρόνια μέσα από την άνοδο ενός ανορθόδοξου νεοσυντηρητισμού αλλά δεν είχαν ακόμη πυροδοτήσει την σκληρή δεξιά ριζοσπαστικοποίηση του σήμερα.

Υπάρχουν ωστόσο μερικά ζητήματα που ενώ ανήκουν στη λογική του επιχειρήματος της συγ-

γραφέως απουσιάζουν από το δοκίμιο της. Για παράδειγμα η συνωμοσιολογική καταφυγή ως ερμηνεία της κρίσης χρέους δεν περιγράφεται με την ένταση που θα περίμενε κανείς. Στην ίδια κατεύθυνση ο αναγνώστης μπορεί να νιώσει την έλλειψη συστηματικών αναφορών στον ιδεολογικό λόγο των Ανεξάρτητων Ελλήνων που κατά τη γνώμη μου αποδεικνύεται ο κεντρικός κόμβος της ακραίας λαϊκιστικής δεξιάς ιδεολογίας. Σε κάθε περίπτωση, η έμπειρη κοινωνιολογική ματιά της Φραγκουδάκη δίνει ένα ερμηνευτικό πλαίσιο ή καλύτερα ίσως μια γωνία λήψης για να καταλάβει κανείς τη συνθετότητα του προβλήματος που ονομάζεται ελληνική Ακροδεξιά. Μέσα σε αυτό αποκαλύπτεται ότι η συνθήκη της χρεοκοπίας και τα επακόλουθά της όπως η φτώχεια, η ανεργία και η κοινωνική έκπτωση δεν αποτελούν τα μοναδικά της αίτια αλλά ότι είναι οι ικανές συνθήκες εκείνες που ενεργοποιούν τους περισσότερο ή λιγότερο ενεργούς εθνικούς αρχαϊσμούς. Θα μπορούσε δε να σκεφτεί κανείς ολοκληρώνοντας την ανάγνωση του βιβλίου ότι η έξοδος από τη χρεοκοπία, όποτε και αν συντελεστεί, δεν θα αποτελέσει και το αυτόματο τέλος αυτών των αντιδημοκρατικών φαινομένων.

Παναγής Παναγιωτόπουλος